

DEEL I

In dit eerste deel leggen we de basis van de theorie uit aan de hand van drie personages, en verkennen we een aantal gebieden waarin ethiek een rol speelt. We bepreken eerst de belangrijkste concepten uit de ethiek, hoe je kunt omgaan met verschillende zienswijzen en hoe je gesprekken kunt voeren over ethische kwesties. Daarna gaan we in op de ethiek van een paar specifieke gebieden: privacy, technologie en verantwoordelijkheid, en de relatie tussen mens en techniek.

1. Ethiek in de nieuwe tijd

Een inleiding in ethiek, in ICT en techniek

1.1 Introductie

Ethiek in ICT en techniek? Oh, je bedoelt privacy en Facebook en zo?

Dat is vaak de eerste reactie die we krijgen als we vertellen dat we lesgeven in dit onderwerp. Niet geheel onterecht, want privacy en privacyschendingen zijn ook een thema van dit boek. Maar er is nog zoveel meer.

Een paar voorbeelden, waarbij je je kunt afvragen of het inzetten van de genoemde systemen 'goed' of 'fout' is. Of welke aspecten ervan je goed of fout vindt:

- SyRI, een risico-indicatiesysteem dat gemeenten gebruiken om fraude op te sporen, blijkt vooral bewoners van armere en gekleurde wijken als 'verdacht' te bestempelen. Welke algoritmes het programma gebruikt is geheim, maar zelfs de Raad van State – een overheidsorgaan dus – vindt dat de overheid op vage grondslag wel érg veel gegevens verzamelt (Raad van State, 2014). Daarnaast kunnen mensen als 'verdacht' worden geregistreerd zonder dat ze dat zelf te horen krijgen, zodat ze zich er niet tegen kunnen verdedigen. Overigens zijn er in vijf jaar tijd nog geen fraudeurs gepakt via SyRI. In het najaar van 2019 dient een rechtszaak over de inzet ervan. De uitkomst hiervan kon helaas niet meer meegenomen worden in dit boek.
- Thuisbezorgd.nl heeft het thuis laten bezorgen van eten weliswaar niet verzonnen, maar wel veel groter gemaakt. Volgens Wolther Ploos van Amstel (Amstel, 2019) heeft de app echter ook ongewenste neveneffecten. Door de enorme toename van maaltijdbezorging ontstaat er in sommige steden hinder en gevaar door de vele bezorgscooters. Goed, dat krijg je nou eenmaal met een succesvol businessmodel. Maar daarnaast werkt Thuisbezorgd ook aan een verdienmodel waarin restaurants meer gaan betalen voor een hogere positie. Wie kan dat betalen? Marges in de horeca zijn krap. Verdwijnen straks de kleine eettentjes, ten gunste van de grote fastfoodketens?
- Operatierobots helpen chirurgen met opereren, of voeren zelf operaties uit. Deze robots kunnen soms preciezer opereren dan mensen. Een gevolg daarvan is dat chirurgen minder handwerk hoeven te doen, en door gebrek aan oefening hun handigheid in het snijden en hechten en dergelijke verliezen (Scheepers, 2019). Maar als ervaren artsen hun vaardigheid kwijtraken, van wie moeten jonge artsen dan leren opereren? Tot nu toe leren nieuwe artsen de kunst onder leiding van

de specialist. Is het erg als er straks nauwelijks nog artsen zijn die met de hand kunnen opereren?

Het zijn maar een paar voorbeelden; er zijn er nog veel meer. Zoals goedkoper rijden als je verzekeraar met een kastje je rijgedrag mag monitoren, *fake news* en WikiLeaks, en zaken van de Sleepwet tot iPadonderwijs. Sommige komen in dit boek aan de orde, over andere heb je in het nieuws kunnen lezen.

Het zijn allemaal gevallen waarin ICT bedoeld of onbedoeld impact heeft op de maatschappij, op de economie, op onze leefwereld, en op ons gevoel van welbevinden. Soms positief, soms negatief.

Ethiek gaat over de juistheid van het menselijk handelen

Ethiek gaat over de vraag wat goed en wat fout is, in morele zin. Het overstijgt begrippen als 'juist', zoals de juiste spelling of de juiste oplossing van een wiskundesom, en het overstijgt ook 'mooi', 'leuk' of 'aangenaam'. Ethiek stelt fundamentele vragen over wat goed handelen is en wat goed leven is. Ethiek heeft te maken met de gevolgen van je daden, met de dingen die je belangrijk vindt, en met welke normen je hanteert.

De industriële revolutie heeft de wereld veranderd. Machines produceerden sneller en goedkoper zaken voor de massa, waardoor gewone mensen spullen konden kopen die vroeger onbetaalbaar waren. Maar het had ook andere effecten op de wereld: werkgelegenheid verplaatste zich naar de plaatsen waar fabrieken stonden, en bij de fabrieken ontstonden nieuwe woonwijken en scholen. Het platteland liep leeg, arbeidsverhoudingen veranderden en arbeiders gingen zich organiseren in vakbonden. Water en lucht vervuilden op plekken waar vieze industrie stond, et cetera. Veel van die effecten werden pas achteraf zichtbaar.

De impact van de ICT-revolutie op de wereld is anders, maar mogelijk wel in dezelfde orde van grootte. ICT verandert de manier waarop we werken, het soort banen dat we hebben, ons sociale leven, onze vrijetijdsbesteding, onze manier van reizen, onze prioriteiten, en de hoeveelheid informatie die overheden en bedrijven over ons hebben.

Sommige gevolgen kun je onmiddellijk ervaren, zoals gemak en comfort. De gevolgen kunnen echter ook pas na langere tijd zichtbaar worden, zoals het veranderen van sociale structuren of andere vormen van contact met elkaar maken. En van sommige veranderingen zijn de gevolgen niet direct heel concreet; je kunt het idee krijgen dat een technologische ontwikkeling ons mens-zijn of ons gedrag beïnvloedt zonder dat dat goed meetbaar is.

Dat laatste klinkt misschien wat zweverig. Maar denk eens aan sociale media: met name jongere mensen maken massaal gebruik van de mogelijkheid om plaatjes te delen en een ideaalbeeld van zichzelf en hun leven te scheppen. Er zijn echter ook studenten en andere jongeren die daar vraagtekens bij zetten. Zij vinden het onecht om een geïdealiseerd beeld van zichzelf neer te zetten, vol plaatjes van reizen, feestjes en leuke activiteiten. Is de 'ideaal lijkende Instagrammer' echt en authentiek, of is hij iemand die zijn onvolkomenheden niet meer onder ogen ziet? En is echt en authentiek zijn belangrijk? Ook daar gaat ethiek over: niet alleen over de directe gevolgen van je handelen, maar ook over het soort mens dat je bent, wilt zijn en moet zijn.

Techniek beïnvloedt ons gedrag. Dankzij de mobiele telefoon zijn we in potentie altijd bereikbaar, hoeven we minder lang alleen op een festival rond te dwalen als we onze vrienden zijn kwijtgeraakt, en kunnen we ons afsluiten voor sociaal ongemakkelijke situaties door op een schermpje te kijken.

En veel mensen hebben een mening over de invloed van techniek op onze wereld. Als toekomstig ICT-professional heb je waarschijnlijk ook een mening, of anders zal je werkveld waarschijnlijk van je verwachten dat je er eentje ontwikkelt.

We willen met dit boek vier dingen bereiken:

- Ten eerste dat je, als je dat nog niet hebt, het gevoel krijgt dat ethiek ook voor jouw vakgebied van belang is, zowel in leidinggevende als in uitvoerende functies.
- Ten tweede dat je, als je nu je mening nog onderbouwt met 'dat vind ik gewoon', straks een diepgaandere onderbouwing en rechtvaardiging van je mening kunt geven.
- Ten derde dat je ethische vraagstukken in hun context leert bekijken en dat je leert zien dat meerdere ethische standpunten denkbaar zijn. Ook als je het zelf oneens bent met die andere standpunten.
- Ten vierde dat je een abstractieniveau in je denken bereikt waardoor je niet alleen over de voorbeelden van vandaag en gisteren, maar ook over de voorbeelden van morgen hebt leren nadenken. De voorbeelden die in dit boek staan, kunnen op het moment dat jij dit leest alweer verouderd zijn. Er zullen nieuwe kwesties ontstaan, die misschien wel veel ophef gaan veroorzaken en waarvan we vreselijke spijt gaan krijgen dat ze niet in dit boek opgenomen konden worden. Maar als jij op een analytische manier kunt nadenken over de impact van techniek op onze wereld, en over de ethische aspecten daarvan, kun je ook de nieuwe situaties die zich aandienen analyseren.

Dat alles vergt wel theoretische kennis, en het leren van begrippen, concepten en denkwijzen die je helpen bij het vormen van een ethisch oordeel. Daarom heeft dit

boek een stevige theoretische basis. We proberen deze theorie met voorbeelden en discussieonderwerpen te koppelen aan de praktijk.

Als je een beetje ervaring hebt in het doen van onderzoek, dan weet je dat het lastig kan zijn om een goede onderzoeksvraag op te stellen. Het lijkt zo makkelijk, maar telkens blijkt dat je vraag toch niet exact uitdrukt wat je wil weten. Bij filosofie en ethiek heb je ongeveer hetzelfde. Antwoorden lijken simpel, maar als je doordenkt en je afvraagt 'hoe weet ik dat zo zeker?' wordt het interessant. Hoe weet je bijvoorbeeld zeker dat je niet in een computersimulatie leeft?

Als je gaat nadenken over ethiek, komen er als het goed is allerlei vraagstukken, gedachten en overwegingen bij je op. Stel dat je niets zou weten van wat anderen al hebben geschreven en bedacht; je begint dus helemaal opnieuw. Misschien dat je na veel nadenken op het idee komt dat wetten handig en overzichtelijk zijn, maar wel nogal star. Andere gedachten, bijvoorbeeld over de voors en tegens van andere culturele opvattingen, krijg je misschien niet eens. Dus het is niet zo efficiënt om na te denken over ethiek zonder iets te weten van wat anderen hierover al hebben uitgedacht. Dat is een beetje als je eigen programmeertaal ontwerpen zonder de bestaande programmeertalen te kennen.

Vandaar dit boek. Je leert hier over ethische stromingen, wat ze inhouden, en waar ze vandaan komen. Met die achtergrondkennis hoef je niet bij nul te beginnen en kun je verder komen.

1.2 Normen en waarden

In een boek over ethiek ontkom je niet aan de termen 'normen' en 'waarden'. Ze worden vaak samen genoemd. Het zijn echter twee verschillende zaken, die wel veel met elkaar te maken hebben.

Van waarden naar normen naar wetten

Waarden zijn concepten die je het nastreven waard vindt, dus belangrijk of waardevol. Vaak zijn het ideeën waar veel mensen het over eens zijn. Denk aan eerlijkheid, solidariteit, respect voor ouderen, vrijheid, rechtvaardigheid, gelijkheid, geluk, liefde, welzijn, et cetera. Heel veel mensen zullen zeggen dat ze deze zaken belangrijk vinden, maar er bestaan grote verschillen in de invulling ervan. Ook verschilt hoeveel prioriteit mensen aan waarden geven.

Een **norm** is een gedragsregel waarmee je zo'n waarde invult. Normen zijn regels over dingen die je moet doen, of juist niet mag doen. Bijvoorbeeld: omdat je respect voor ouderen als waarde hebt, heb je als norm dat je ouderen met u aanspreekt. Normen komen dus voort uit waarden. Normen kunnen geschreven regels zijn, bijvoorbeeld in een gedragscode, maar een norm kan ook een ongeschreven regel zijn. U zeggen tegen ouderen is een ongeschreven regel, maar dat je opstaat voor ouderen in de bus staat vaak in de huisregels van de busvervoerder.

Wetten zijn normen die door de samenleving aanvaard zijn en vastgelegd zijn in officiële regels. De staat en de burgers kunnen afdwingen dat die normen worden nageleefd. Het kan hierbij gaan om strafbare zaken, die in het Wetboek van Strafrecht staan. Maar er zijn ook heel veel wettelijke regels die over andere zaken gaan, bijvoorbeeld

over koop en verkoop. Die staan in het Burgerlijk Wetboek. Er zijn nog meer wetboeken, maar die behandelen we hier verder niet.

In het volgende schema zie je voorbeelden van waarden die leiden tot normen, en hoe je zulke normen kunt terugvinden in het wetboek. Merk daarbij het volgende op:

- Bij één waarde kunnen allerlei verschillende normen horen. Die staan hier uiteraard niet allemaal vermeld.
- Niet elke waarde is een-op-een te vertalen naar één norm of wet. Bij wetten zie je dat vele wetten terug te voeren zijn op één of enkele waarden en normen
- Wetten zijn over het algemeen precies gedefinieerd, terwijl een waarde of norm wat vager kan zijn

TABEL 1.1 Voorbeelden van waarden en daaruit volgende normen en wetten

MORELE WAARDE	MORELE NORM (ÉÉN VOORBEELD)	WET (ÉÉN VOORBEELD)
Veiligheid	Je mag geen geweld gebruiken	Geweld gebruiken is strafbaar, behalve in enkele nauwkeurig omschreven uitzonderingen
Rechtvaardigheid	Je mag niet nemen wat jou niet toekomt	Stelen is strafbaar
Erkenning	Je moet mensen met respect behandelen	Smaad en laster zijn strafbaar
Naasteliefde	Mensen in nood moet je helpen	Het is verboden om iemand die in levensgevaar is hulpeloos achter te laten
Gelijkheid	Je mag niet discrimineren	Je mag bij sollicitaties geen onderscheid maken op grond van bijvoorbeeld leeftijd of huidskleur
Betrouwbaarheid	Gemaakte afspraken moet je nakomen	Naleving van contracten kan bij de rechter worden afgedwongen
Eerlijkheid	Je mag niet liegen	Liegen kan strafbaar zijn of contracten ongeldig maken

Strafbaar is niet hetzelfde als immoreel

Is het moreel gezien oké om de partner van je beste vriend te versieren? Veel mensen zullen dat niet oké vinden. Ze vinden het verwerpelijk of onwenselijk. Toch is het niet strafbaar gesteld in de Nederlandse wet.

Is het moreel gezien oké om auto te rijden terwijl je rijbewijs net verlopen is? Ach, veel mensen zullen vinden dat dat wel meevalt, want je brengt toch niemand in gevaar? Het is echter wel strafbaar; je kunt er een boete voor krijgen.

Het tegenovergestelde kan ook voorkomen: gedrag dat volgens sommigen moreel wenselijk is, hoewel het tegen de wet ingaat. Bijvoorbeeld het helpen van illegalen met voedsel of onderdak. Een bekend voorbeeld is de uitspraak van bisschop Muskens uit 1996: hij zei dat het stelen van brood om je gezin te eten te geven geoorloofd is als er geen andere optie is.

In grote lijnen is er wel overlap tussen wat we verkeerd vinden en wat volgens de wet verboden is. Stelen, mishandelen en bedriegen bijvoorbeeld. Maar die overlap is niet 100%. Er zijn handelingen in het sociale en zakelijke verkeer die we onfatsoenlijk of onethisch vinden, maar die niet verboden zijn. Denk aan het eerdergenoemde voorbeeld van het versieren van de partner van je beste vriend. En de afgelopen jaren is er bij het grote publiek bijvoorbeeld ook ophef geweest over directeurs en bestuurders die hoge bonussen incasseerden terwijl hun prestaties dat niet rechtvaardigden. Dat vonden veel mensen **immoreel**, maar het is niet verboden.

Maar als de meerderheid van het volk bepaald gedrag onwenselijk vindt, dan kan de overheid dat gedrag toch verbieden? Waarom gebeurt dat dan niet? Daar kunnen verschillende redenen voor zijn:

1. De overheid vindt dat gedrag X een zaak is tussen burgers onderling, en dat het principieel onjuist is om zich daar als overheid mee te bemoeien. Gedrag dat te maken heeft met vrijwillige(!) intieme relaties en seksualiteit valt daar bijvoorbeeld onder, tenzij er sprake is van machtsongelijkheid. Voor de rest vindt de Nederlandse staat dat het aan de mensen zelf is om hun relaties te regelen. Een ander voorbeeld zijn beloningen die bedrijven hun personeel geven, voor zover die beloningen voldoen aan de formele/wettelijke bepalingen.
2. De overheid vindt dat de vrijheid van burgers om X te doen zwaarder weegt dan de mening van een grote groep dat X onwenselijk is. Dit zie je bijvoorbeeld bij discussies over grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. Hoe smakeloos of onaangenaam teksten en afbeeldingen ook kunnen zijn, de wet stelt dat er behoorlijk wat vrijheid op dit gebied is (hoewel niet onbeperkt!). Dat een grote groep mensen jouw mening onjuist of verwerpelijk vindt, is dus nog geen reden om uitingen van die mening te verbieden.
3. De overheid schat in dat het handhaven van een verbod onpraktisch of onwerkbaar is, of dat je een controlestaat zou moeten inrichten om het ongewenste gedrag uit te bannen. Dit argument speelt een rol bij de discussie over telefoongebruik in het verkeer. Dat je handsfree 'mag' bellen is niet omdat het zoveel veiliger is dan bellen met de telefoon in je hand, want dat is het niet (University of Sussex, 2016), maar omdat een verbod op al het bellen onderweg erg moeilijk te handhaven is (Nieuwenhuizen, 2019).

Oké, dus niet alles wat ongewenst is, is verboden. Maar als het wel verboden is, is het dan per definitie ongewenst? En kun je het feit dat iets verboden is gebruiken als bewijs dat iets ongewenst is? Dat is een lastige. Het is nogal mager als je enige argument is: 'het mag niet dus het is fout'.

Waarom is stelen onethisch? Omdat het volgens de wet verboden is? Omdat mensen recht hebben op het bezitten van eigendommen en anderen dat recht niet mogen aantasten? Omdat het een zootje wordt als iedereen elkaars spullen mag afpakken? Omdat je religieuze overtuiging het verbiedt dat je steelt? Enfin, er zijn meerdere redenen te verzinnen.

Is het gebruik van drugs onethisch? Ergens op internet lazen we het hilarische argument: 'Ja dat is onethisch, want drugs zijn verboden.' Als je die redenering verder doorvoert, dan loop je tegen een keihard logisch probleem aan. Dan zou bepaald gedrag pas onethisch worden op het moment dat de wetgever het verbiedt. Het zonder betalen downloaden van films zou volgens die redenering pas onethisch zijn geworden toen er wetgeving tegen kwam. Maar waarom zijn die wetten er dan gekomen, als het tot dat moment niet onethisch was? Het is logischer dat een samenleving eerst vaststelt dat ze bepaald gedrag onwenselijk en onethisch vindt, en op basis daarvan het gedrag verbiedt. En stel je voor dat je de wet hartstikke fout vindt, of dat een dictator aan de macht komt en gruwelijke wetten instelt? Heeft die dan automatisch moreel gelijk omdat het zo in de wet staat?

1.3 Invullen van waarden

We zeiden al dat mensen waarden verschillend invullen. De een vindt dat je uit respect voor ouderen ‘u’ moet zeggen, de ander vindt dat je wél respect moet hebben voor ouderen maar dat het niet nodig is om daarvoor ‘u’ te zeggen en dat je ook op andere manieren respect kunt betuigen. Normen zijn dus verschillend. Je kunt onderscheid maken tussen:

- **Persoonlijke normen:** morele opvattingen vanuit bijvoorbeeld je opvoeding, levensovertuiging en opleiding. Hieruit concluderen mensen voor zichzelf of bepaald gedrag wel of niet door de beugel kan.
- **Organisatielenormen:** geschreven en ongeschreven regels binnen de cultuur van een organisatie. De bedrijfscultuur is soms opgeschreven, in de vorm van een gedragscode, soms enkel ongeschreven, ‘zo doen wij dat hier’. Dit geldt niet alleen voor bedrijven maar ook voor bijvoorbeeld verenigingen en kerken.
- **Beroepsnormen:** geschreven en ongeschreven regels binnen een bepaalde beroepsgroep. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de richtlijnen voor ontwerpers, bouwkundigen en juristen. Hoeveel normen er zijn verschilt sterk per beroepsgroep.
- **Maatschappelijke normen:** algemeen in de samenleving geldende morele opvattingen. Deze zijn vaak aan verandering onderhevig en het resultaat van hoe groepen mensen elkaar beïnvloeden in de samenleving en wat er bijvoorbeeld in de media wordt geschreven.

Dat normen zo verschillend kunnen zijn, komt door verschillen in cultuur, opvoeding, geloof, economische en sociale omstandigheden en nog veel meer. Maar ook als je gaat praten over de waarden die je hebt, kun je erachter komen dat er verschillen zijn in wat mensen precies met die waarden bedoelen. We kiezen ‘eerlijkheid’ als voorbeeld, omdat dat een waarde is waar je heel veel over kunt zeggen.

Wat is eerlijk?

Wij zijn nog maar weinig mensen tegengekomen die zeggen dat ze tegen eerlijkheid zijn. Vrijwel iedereen vindt eerlijkheid van belang. Het probleem is dan ook meestal niet dat mensen het oneens zijn over de vraag of eerlijkheid belangrijk is, maar dat ze verschillende opvattingen hebben over wat eerlijkheid is, en dat eerlijkheid kan botsen met andere waarden, zoals beleefdheid.

Eerlijkheid is de waarheid zeggen

Om te beginnen kun je eerlijkheid opvatten als ‘zeggen wat waar is’, in tegenstelling tot liegen. Maar moet je dan altijd alles wat je vindt hardop zeggen? De een vindt het eerlijk om oma ongevraagd te vertellen dat ze een lelijke jurk aanheeft, de ander vindt dat lomp en onnodig. Nederlanders staan er in het buitenland om bekend nogal bot en direct te zijn, terwijl andersom Nederlanders het oneerlijk of indirect vinden als mensen in andere landen niet direct zeggen wat ze op hun hart hebben. Eerlijkheid kan dus botsen met andere waarden, zoals vriendelijkheid of beleefdheid.

Eerlijkheid kan betekenen dat je de volledige waarheid vertelt zonder iets achter te houden, maar over sommige zaken kunnen/willen veel mensen niet alles op tafel gooien. Ouders zullen bijvoorbeeld gruwelijke zaken uit het nieuws een beetje verzachten om hun kinderen geen nachtmerries te bezorgen en bedrijven zullen hun concurrenten niet precies vertellen hoe ver ze zijn met een nieuwe uitvinding.

Eerlijkheid is rechtvaardig verdelen

Met 'eerlijk' bedoelen we ook het rechtvaardig verdelen van goederen, geld, verantwoordelijkheden, plichten, rechten, vrijheden en andere zaken. Dat kun je 'rechtvaardige verdeling' noemen.

Neem bijvoorbeeld een stel dat gaat samenwonen. Beide partijen hebben een inkomen uit werk, en ze moeten alle twee bijdragen aan huur, verzekeringen en boodschappen, zeg maar de huishoudpot. Maar allebei willen ze ook nog wat zakgeld overhouden voor kleding, stappen, hobby's en dergelijke. Hoe verdeel je dan de kosten eerlijk, oftewel rechtvaardig? Daar kun je verschillende opvattingen over hebben, die je allemaal als 'eerlijk' kunt zien:

1. Beide partijen storten hetzelfde bedrag in de huishoudpot. De meestverdienende partner houdt dan meer zakgeld over dan de ander.
2. Beide partijen leggen een dusdanig bedrag in in de huishoudpot dat ze allebei hetzelfde bedrag aan zakgeld overhouden. De meestverdienende partner betaalt dus meer voor de gezamenlijke kosten.
3. Beide partijen leggen hetzelfde percentage van hun inkomen in in de huishoudpot. De meestverdienende partner betaalt dus wat meer dan de ander, maar hij houdt ook meer zakgeld over.

Voor alle drie opties zijn argumenten te verzinnen waarom dat de redelijkste oplossing is. Een sluitend antwoord is er dus niet. En om het nog ingewikkelder te maken zou je er ook nog andere afwegingen bij kunnen betrekken. Wie werkt er meer uren? Wie doet het meeste aan onbetaalde huishoudelijke arbeid, en zou dat ook niet op een of andere manier beloond moeten worden? En als een van beiden besluit om wat minder